

Filosofiske samtaler som motgift mot totalitarisme

*Anne Schjelderup, høskolelektor,
Høgskolen i Vestfold*

Det er en vanlig fordom at utdanning og demokrati vil kunne forhindre totalitarisme. Imidlertid har historien vist at totalitær tenkning kan få fotfeste i demokratiske og intellektuelt velutviklede samfunn, som fx det tyske samfunn på 1930-tallet. I denne artikkelen vil jeg ta utgangspunkt i Hannah Arendts analyse av utviklingen av Nazismen og et totalitært regime i Tyskland i begynnelsen av forrige århundrede, for å belyse hvorvidt, og i tilfelle hvordan, jevnlig deltagelse i filosofiske samtaler kan hjelpe barn til å utvikle motstand mot totalitær tenkning, og derved forhindre utviklingen av nye totalitære regimer i fremtiden.

Den totalitære bevægelse slik Hannah Arendt ser den

For nesten femti år siden ble Adolph Eichmann dømt til døden for deltagelse i folkemord. For Hannah Arendt, som var tilstede under rettsaken, var møtet med Eichmann en skremmende opplevelse; ikke fordi han fremstod som grusom og umenneskelig, men fordi han tvert imot var høflig, ydmyk, omtenkning, og på alle måter det man må kunne kalle en forbilledlig borger. Hvordan kunne et slikt menneske, frivillig og med fullt overlegg, planlegge, koordinere og delta i folkemord?

Slik Arendt ser det skiller totalitære bevegelser seg radikalt fra andre former for tyranni ved at de søker total kontroll over individet, ved å få individet til å definere seg selv og sin plass i tilværelsen i forhold til bevegelsen. Ny virkelighetsforståelse etableres, nye kategorier og standarder å tenke utifra implementeres, slik at selve tenkningen blir

fordreid og begrenset av de rammer bevegelsen setter. La oss illustrere med et par eksempler fra nazismen.

Arendt argumenterer for at generell fremmedgjøring er en nødvendig betingelse for at totalitære bevegelser skal få makt i et samfunn. I et stadig skiftende samfunn der individet får stadig mindre kontroll over eget liv, blir livets uforutsigbarhet uutholdelig (Arendt 1968a). En alternativ virkelighet der tilfeldighetene tolkes som del av et forutsigbart mønster, og alt kan forklares i lys av den totalitære ideologi, fremstår da tiltrekkende. Livet blir forutsigbart og håndterlig. Ideologien tilbyr også “de utvalgte” en tilhørighet, innen nazismen til “den rene ariske rase” og “det tyske folk”. Endelig gir den livet retning og mening, som “kampen for å redde det tyske folk”, eller å skape en verden som skal vare i tusen år. Nazistene jobbet systematisk med å endre folks opplevelse av virkeligheten, ved lemfeldig forhold til fakta og ved å introdusere doktriner som var radikale, men likevel kunne bli akseptert av et flertall av befolkningen. Etter hvert som nazistene fikk fotfeste propaganderte de større løgner og radikaliserde.

Behov for selvstendig moralsk dømmekraft

For å få massene til å engasjere seg politisk, måtte de skape en stemning av frykt. For dette utviklet nazistene forestillingen om at det eksisterte en verdensomspennende jødisk konspirasjon; at jøder over hele verden i hemmelighet planla, og kontinuerlig arbeidet for, komplett verdensherredømme. Dette kunne virke sannsynlig siden jøder frem til da hadde hatt ledende posisjoner i samfunnet (Arendt 1968a, Arendt 1968b). Nye løgner ble så lagt til, først at krigen ikke var en krig, så at den var startet av skjebnen og ikke av tyskerne, og til slutt, at det tyske folks skjebne stod på spill, slik at de enten måtte utrydde sine fiender, eller selv bli utryddet. Slik ble en alternativ virkelighet skapt, der det å drepe uskyldige mennesker og angripe andre land var beklagelig, men nødvendig, for å redde sivilisasjonen. Arendt argumenterer for at når et helt samfunn enes om en virkelighetsforståelse og et sett verdier, vil dette sette rammene for all tenkning. Når totalitarismen har tatt kontroll over virkeligheten, har den tatt kontroll over selve tenkningen (Arendt 1968a).

Men hva med moral, vil ikke det å være vitne til, og selv delta i, grusomme handlinger vekke folks samvittighet og forhindre dem fra videre deltagelse? Slik Arendt ser det handler de fleste moralsk ved å følge fellesskapets moralkodeks som “Man skal ikke stjele!”, “Man skal ikke drepe!” osv. Men i perioder med store endringer, der tradisjonelle sosiale konvensjoner ikke lenger synes å ha sin plass, er det helt nødvendig at folk har utviklet en selvstendig moral (Arendt 1998). Når det gjelder nazismen gjorde atmosfæren av frykt, kombinert med troen på at hele det tyske folk var truet, at den moralske kodeks virket irrelevant, og det virket nødvendig å erstatte den med en ny; – “De som truer den tyske rase må drepes!”. Når folk flest ikke forholder seg til det konkrete innhold av moralske kodekser, er det, slik Arendt ser det, alt for lett å erstatte den med en ny, slik Hitler og Stalin gjorde. Arendt konkluderer med at få mennesker aktivt velger å være onde, men dessverre er det mange som aldri virkelig tenker over hvordan de ønsker å være (Arendt 1998:107).

Slik Zygmunt Bauman viser gjennom sin analyse av Holocaust i artikkelen “Modernity and the Holocaust” (1989), er det imidlertid ingen motsetning mellom rasjonell tenkning og folkemord, – tvert imot kan det virke som rasjonalitet er et grunnpremiss for Holocaust!

”Handling” som motsetning til det totalitære

Arendts begrep om *handling*; det å gjøre noe uventet, og derved skape en ny rekke av begivenheter, kan gi støtte til et slikt syn. Ifølge Arendt er det gjennom *handling* vi viser oss som unike menneskelige individer, forskjellig fra alle andre livsformer. Handling i denne betydning går inn under det Aristoteles kaller *poiesis*, en handling som er mål i seg selv, som altså ikke utføres for noe utenfor seg selv, og derved heller ikke er instrumentell. På dette vis kan handling utgjøre en direkte trussel mot rasjonell tenkning og organisering ved å være grunnleggende uforutsigbar, den kan ikke forventes å være rasjonell, og bringer derved mulighet for kaos inn i verden (Arendt 1996). Hos barnet er denne evnen veldig tilstedeværende, men etter hvert som barnet disiplineres inn i samfunnets normer og instrumentell tenkning, svekkes denne evnen.

Et totalitært samfunn er fullstendig instrumentelt, alle funksjoner og individer defineres utifra sin nytte. Handling står derved som en direkte motsetning til det totalitære. I et totalitært system basert på kontroll og forutsigbarhet, vil ikke en handling anerkjennes som handling, men som en forstyrrelse som må kveles. En mengde mennesker med evnen og viljen til handling, vil imidlertid kunne fungere som sand i det totalitære maskineri.

Men dette er ikke det hele bildet. En *handling* må kunne forstås og videreføres av andre, hvis ikke får den ingen konsekvenser. Og siden handlinger er uregjerlige og uforutsigbare, trenger barnet et rammeverk, som gir handlinger mulighet til å bli forstått og videreført. Et barn som insisterer på å stoppe og studere et insekt fremfor å løpe med mor til toget, må kunne kommunisere dette til sin mor, og begrunne sitt valg overfor henne, for at hun skal kunne videreføre hans handling. Dømmekraft og et handlingsfellesskap blir derved en forutsetning for å kunne handle (Mahrtdt 2004).

Å kunne se verden fra en annens perspektiv

Det sentrale ved dømmekraft er å kunne sette seg i en annens sted, å kunne se verden fra en annens perspektiv. Dømmekraft utvikles altså i det en konfronteres med, og lærer å forstå, andres synspunkt. Det er dette som skjer gjennom filosofiske samtaler. La oss se på et eksempel:

Lærer: Hva kjennetegner gode foreldre?

Elev1: De er strenge, men ikke bestemte.

Lærer: Hvordan er *bestemte* foreldre?

Elev1: De er strenge og sinte.

Ved å be om definisjon av begrepet *bestemte*, får vi bedre forståelse av barnets perspektiv, og av hva det ønsker av sine foreldre.

Lærer: Blir foreldre noen ganger sinte når de skal sette grenser?

Elev1: Ja

Lærer: Er dette dumt?

Elev1: Ja

Lærer: Hvordan kan foreldrene unngå å bli sinte?

Elev2: Ved å sette klare grenser før de blir sinte.

Elev1: Det er derfor de må være strenge med en gang.

Ved å få frem det som ligger implisitt i påstanden, for deretter å synliggjøre konsekvensene, får læreren en presis og nyansert forståelse av elevenes perspektiv. For Arendt er målet med filosofiske samtaler å forstå verden slik den fremstår for andre. Dette kan bare oppnås ved å stille spørsmål, en prosess som fører til stadig mer presis og nyansert kommunikasjon og tenkning (Arendt 1998).

Tankens grenseløshet

Et annet poeng kan hentes fra Cornelius Castoriadis som argumenterer for at et nøkkelement, eller kanskje heller en forutsetning, for filosofiske samtaler, er tankens grenseløshet, noe som forutsetter at ingenting i utgangspunktet er gitt en gang for alle. Gjennom filosofiske samtaler kan man oppleve muligheten av å kunne forestille seg en radikalt annerledes verden. Derved utvides grensene for hva som er mulig (Castoriadis 1995). Dette er hva Matthew Lipman betegner som kreativ tenkning, noe han legger stor vekt på i sin tilnærming til filosofering med barn (Lipman 1980). Man kan for eksempel la barna drøfte hvordan verden hadde vært dersom det ikke fantes penger eller dersom det var barn, og ikke voksne, som bestemte. Slik grenseoverskridende tenkning hjelper barna i å utvikle et uavhengig sinn, og derved mulighet til å frigjøre sin tenkning fra intellektuelle sperrer.

Dette er likevel ikke alt. Slik Arendt ser det, kan filosofiske undersøkelser overskride ren logikk. Ved å referere til Sokrates argumenterer hun for at det optimale utkom av å reflektere rundt konsepter som *rettferdighet* gjennom dialog ikke nødvendigvis er enighet om en definisjon av begrepet, men å bli rettferdig. På denne måten utvides tanken mot det vi ikke kan forstå, den filosofiske undring over det uutsigelige. Dette overskrider rammen for rasjonell forståelse. Arendt refererer til Sokrates som gjennom sine spørsmål brakte sine samtalepartnere i en tilstand av komplett forvirring og handlingslammelse, og der igjennom vekket deres indre liv (Arendt 1998). Når det indre liv blir vekket fjernes en fra en selv, det opprettes en avstand mellom *jeg* og *meg*, slik at *jeg* kan

observere og evaluere *meg*. Derved blir det mulig å være uenig med seg selv gjennom indre dialog.

Tenkningens mål er evnen til at kunne skille godt fra ondt

For Arendt er det metarefleksjon, tenkning over hvordan man tenker, som gjør en oppmerksom og ansvarlig, og legger grunnlag for samvittighet (Arendt 1998, 103-104). Innen filosofiske samtaler kan man jobbe systematisk med metarefleksjon, ved å snakke om hvordan vi snakker sammen og hvordan vi tenker. John Dewey kaller dette *refleksiv* tenkning, tenkning som er oppmerksom på egne premisser og konsekvenser. Slik han ser det er refleksiv tenkning en forutsetning for selv å kunne bestemme hvordan en vil tenke og handle. Dette impliserer frihet og ansvarlighet (Dewey 1996, 53). For Arendt er tenkningens mål ikke kunnskap, men evnen til å kunne skille “godt” fra “ondt”, en evne hun mener kan forhindre katastrofer (Arendt 1998, 116).

Tenkning strekker seg mot røttene mens det Arendt kaller “ondskapens banalitet” mangler røtter, – totalitær tenkning er overfladisk tenkning. Hun mener vi kan motstå å bli dratt med av overfladisk tenkning ved å stanse i vårt eget tankespor og begynne å tenke fritt og i dybden. Derved er ikke tenkning avhengig av kunnskap, noe som uansett er fordreid i et totalitært system. Tenkning omhandler erfaringens etiske og eksistensielle mening, handlinger og omstendigheter. Den gjør det påtvingende å spørre seg “Vil jeg være i stand til å leve med meg selv dersom jeg gjennomfører det jeg er i ferd med å gjøre?”. Handlinger kan derved ikke baseres på en forutsetning om at verden vil bli bedre om de utføres, men på ens forhold til en selv.

Filosofisk samtale som motsætning til totalitarisme

En forutsetning for handling er et fellesskap der handlinger anerkjennes og videreføres. Dette er idealet for en filosofisk samtale. En forutsetning for handling er at man handler *med* hverandre, og ikke *for* eller *mot*

hverandre. Innen totalitære systemer er det derimot ikke mulig å handle med hverandre, i og med at hvert enkelt individ blir betraktet som en utbyttbar funksjon i systemet. Gjennom filosofiske samtaler gis deltagerne derimot mulighet til å fremstå for hverandre som unike subjekter og de får ta del i hverandres virkelighet. Slik knyttes sterke mellommenneskelige bånd. For Arendt er en av de grunnleggende forutsetninger for fremveksten av totalitære bevegelser et samfunn preget av svake sosiale bånd mellom innbyggerne, en manglende følelse av tilhørighet til en gruppe, en felles verden (Arendt 1968a). Det å opprette slike bånd kan derved i seg selv ødelegge noe av grunnlaget for fremveksten av totalitære samfunn.

Totalitære systemer tilbyr imidlertid fellesskap, men slik Arendt ser det gir ikke slike fellesskap rom for handling. For at en handling skal oppfattes og verdsettes som unik, forutsettes toleranse for ulikhet. Innen totalitære ideologier representerer enhver meningsforskjell en trussel mot det totalitære hegemoni. Innen filosofiske samtaler verdsettes derimot meningsforskjeller som selve grunnlaget for dialog og undersøkelse, og blir aktivt brakt til overflaten og synliggjort.

Avslutning

Om ikke rasjonalitet og demokrati i seg selv kan være noen garanti for at ikke et samfunn vil kunne utvikle seg i totalitær retning, er det former for tenkning og demokratisk praksis som kan synes å stå i motsetning til totalitær tenkning. Vi har skissert en form for tenkning basert på autonomi og grenseoverskridelse ved å få ta del i andres perspektiv. Det er ikke bare snakk om en instrumentell form for rasjonalitet, en ytre form for forståelse, men transformasjonen inn mot det menneskelige. Slik Arendt ser det er det ikke bare slik at man forstår den menneskelige verden gjennom filosofisk refleksjon, man blir menneskelig.

Innen pedagogikken begrunnes gjerne metode og innhold instrumentelt, man skal lære det ene og det andre for å kunne beherske sider ved livet og således bli et velfungerende individ. Filosofisk dialog kan imidlertid like gjerne forstås som et handlingsfellesskap, som derved har sin begrunnelse i seg selv; man er i dialog fordi man ønsker å

få ta del i den andres virkelighet, ikke for å lære å beherske verden. Gjennomføres samtalen på instrumentelt grunnlag, ved at læreren har i bakhodet alle temaer samtalen må være innom og alt elevene skal lære gjennom samtalen, kan dette grunnlaget ødelegges, samtalen blir instrumentalistisk og mister sin mening.

Slik kan Hannah Arendts tenkning gi oss et bredere perspektiv, ikke bare på idealene for tenkning og det demokratiske samfunn, men også for filosofering med barn og pedagogisk praksis som sådann. Det kan hjelpe oss å ha i mente betydningen av andre dimensjoner ved filosofering med barn enn den rent intellektuelle og instrumentelle gevinst av en slik praksis.

Litteratur

- Arendt, Hannah: *Eichman and the Holocaust*. London: Penguin Books 1963.
- Arendt, Hannah: *Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace & World, INC. 1968a.
- Arendt, Hannah: *Antisemitism*. Florida: Harcourt, Brace & Company 1968b.
- Arendt, Hannah: *Vita activa – Det virksomme liv*. Oslo: Pax Forlag 1996.
- Arendt, Hannah: ”Tenkning og moralske overveielser”, i: Arendt, Hannah: *Om vold, tenkning og moral*. Oslo: Det lille Forlag 1998.
- Bauman, Zygmunt: *Modernity and the Holocaust*. Cambridge: Polity Press 1989.
- Castoriadis, C.: *Filosofi, politik, autonomi*. Stockholm: Brutus Ostery Forlag 1995.
- Dewey, John: ”Erfaring og tenkning” i: Dale, Erling Lars: *Skolens undervisning og barnets utvikling : klassiske tekster*. Oslo: Ad Notam Gyldendal 1996.
- Mahrtdt, Helgard: ”Hannah Arendt: Dannelse til humanitet” i: Steinsholdt, Kjetil et al. (red): *Pedagogikkens mange ansikter*. Oslo: Universitetsforlaget 2004.